

HLEDÁNÍ SOUVISLOSTÍ

Eseje z komparativních
dějin Evropy

MIROSLAV HROCH

STUDIJNÍ TEXTY

Hledání souvislostí

Eseje z komparativních dějin Evropy

Miroslav Hroch

Recenzovali:

prof. Johann P. Arnason a prof. Pavel Kolář

Vydala Univerzita Karlova, Nakladatelství Karolinum

Praha 2022

Edice SLON – Studijní texty, 67. svazek / řídí Helena Kubátová, Alena Miltová
a Jiří Ryba

Redakce Alena Miltová

Návrh obálky, grafická úprava a sazba studio Designiq

Vydání třetí, v Karolinu první

© Univerzita Karlova, 2022

© Miroslav Hroch, 2022

Illustrations © Hana Mášová, 2022

ISBN 978-80-246-5150-7

ISBN 978-80-246-5189-7 (pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

od roku 2021 součást Nakladatelství Karolinum

Julii

OBSAH

Předmluva k třetímu vydání	i
Úvod	9
Kapitola 1	
Jak se autor dívá na chod dějin a na jejich poznávání	13
1.1. Není poznání bez srovnávání: jsou minulé události srovnatelné?	17
1.2. Jak na komparaci: několik názorů	19
1.3. Jak na komparaci: rozprava o metodě	29
Kapitola 2	
Místo, kde žijeme: Evropa a její regiony	41
2.1. Čím se liší dějiny evropské společnosti od dějin ostatních kontinentů?	43
2.2. Evropa regionů – to není jen Západ a Východ	52
2.3. Střední Evropa: skutečnost, mýtus nebo výmysl intelektuálů?	58
Kapitola 3	
Proč se evropské regiony proměňovaly nerovnoměrně?	69
3.1. Co je nerovnoměrnost a podle čeho ji určit	76
3.2. Komparace jako cesta k vysvětlení nerovnoměrnosti	83
3.3. Rozdílné tváře venkova: nevolníci, sedláci, statkáři	94
3.4. Kupci jako spolutvůrci evropské jednoty i nerovnoměrnosti	107
Kapitola 4	
Dějiny národa a kontinentu – jak to patří dohromady?	115
4.1. Každý národ potřebuje své dějiny – ale jak na to?	120
4.2. Společné dějiny jako cesta k evropanství?	132

Kapitola 5	
Proč reformace někde zvítězila a jinde nikoli?	145
Kapitola 6	
Krise není úpadek ani kolaps: příklad krize 17. století	159
Kapitola 7	
Revoluce jako náhlá změna systému	177
7.1. Jsou revoluce jedinečné?	183
7.2. Komparací k vysvětlení revolucí, jejich příčin a předpokladů	200
7.3. Revoluce jako strašák nebo jako vzor k následování?	210
Kapitola 8	
Evropský národ jako odvěká či novodobá pospolitost?	223
8.1. Cesty k modernímu národu: shody a rozdíly	226
8.2. Úspěšná národní hnutí: náhoda či nutnost?	235
8.3. Bylo české národní obrození evropskou zvláštností?	243
8.4. Proč se některý národ „probudil“ dříve a jiný později?	254
8.5. Není (národnostní) menšina jako menšina	263
8.6. „Nový nacionalismus“ v Evropě: historická zkušenost	277
8.7. Národ jako hodnota?	285
Kapitola 9	
Odkud přicházely vzdělané elity? Někde z vlastních řad, jinde z lidu	301
Kapitola 10	
Alternativy v dějinách, aneb: muselo se vše stát tak, jak se stalo?	313
Závěr:	
Poznávání souvislostí nebo slepá ulička intelektuální hry?	329
Zusammenfassung	336
Věcný rejstřík	343
Zeměpisný rejstřík	351

Předmluva ke třetímu vydání

| i

Nestává se často, aby během šesti let dosáhla třetího vydání vědecká kniha, která nevypráví, ale zabývá se obecnými problémy starších a ještě k tomu evropských dějin. A také kniha, která se jen v jediné své kapitole vyjadřuje k současnosti, a proto nemůže být nijak přímo zajímavá či provokující jako politicko-výchovný nástroj „paměti“ či podnět k diskusi o problémech současnosti. Každého autora to zajistí velmi potěší, ale autor zabývající se „hledáním souvislostí“, v tom i souvislostí příčinných, by se tím neměl spokojit. Zdá se mi, že jsem jaksi již profesionálně zavázán k tomu, abych se pokusil odhadnout a sám sobě vysvětlit, čemu za to vděčím. Sotva se o to zasloužilo neobvyklé grafické aranžmá, možná přitahuje pestrost, či lépe řečeno široká paleta problémů, jimiž se zabývá. Zdá se, že ani nevadila – a možná spíše přitahovala – skutečnost, že část kapitol je věnována reflexi mých starších výzkumů, tedy názorů a teoretických úvah, z nichž některé mají své počátky před šesti desetiletími. Snad je vhodné zopakovat, že mi nejen v této knize, ale ani v předchozích studiích nikdy nešlo o podíl na konjunkturálních diskusích o problematice současných dějin. Zároveň však se tento postoj nikterak nevyklučoval s mým přesvědčením, že všechna témata, jimiž jsem se zabýval, byla či měla být více či méně důležitá pro pochopení a vysvětlení současnosti, té někdejší i dnešní. Sapiienti sat dictum.

O úspěchu každé odborné publikace rozhoduje ovšem nejen její obsah, ale také, ba především publikum, tedy početnost potenciálních čtenářů, které kniha zaujala natolik, že si ji pořídili a případně na ni i reagovali. A zde zase mohu jako nepřímého ukazatele využít toho, jak a kým kniha byla recenzována. Je totiž signifikantní, že – pokud vím – jí věnovaly recenze pouze vědecké časopisy z oborů sociologie, filosofie, historické sociologie a politologie. A byly to recenze velmi příznivé, zatímco jediný ohlas z pera historika byl spíš nerudně skeptický. Vlastně to nepovažuji za překvapivé, vidím v tom potvrzení náhledu,

který jsem vyjádřil již v úvodu, a sice, že výsledky mé práce v posledních desetiletích nacházejí více než u historiků ohlas mezi sociology, filosofy, politology a také antropology. Dosvědčují to ostatně i četné citace mých prací v zahraničí. Je tedy zřejmé, že jsem se v pozdních letech svého života a práce – jakkoli se nadále považuji za historika – poněkud, ba dosti vzdálil hlavnímu proudu nově etablovaného a tradici věrného cechu historiků, který je více zaujat pestrostí a mnohotvárností dějin než snahou vysvětlit historickou změnu, proměnnost historických procesů.

ii | A jelikož příslušníků společenských věd je značně víc než historiků (i když ani těch není málo), přispívá pravděpodobně i tento prostý kvantitativní rozdíl k úspěchu mé asi poslední publikace na našem knižním trhu, i když ten úspěch je samozřejmě marginální ve srovnání se zájmem o popularizační kompilace, které o dějinách nepřemýšlejí, ale vyprávějí je.

Nakonec ještě dvě omluvy. Za první, jeden z recenzentů kriticky upozornil, že termín „eseje“ v podtitulu knihy je zavádějící. Měl pravdu. Texty, které předkládám, jsou – žánrově posuzováno – spíše úvahy a kritické analýzy než eseje a mrzí mne, že jsem zvolil ten termín neuváženě. Sotva budu ještě mít příležitost napravit to vydáním knihy esejů v pravém slova smyslu. Za druhé, v předmluvě k prvnímu vydání jsem opomněl vyjádřit svůj vděk redaktorům sociologického (tedy nikoli historického) nakladatelství SLON, že zariskovali a do svého edičního plánu – a to nikoli poprvé – zařadili knihu historika, která se navíc zabývá nejen českými, ale převážně evropskými dějinami.

Praha, leden 2022

Úvod

Jepice: „Dějiny? To mně nic neříká.“

— KAREL ČAPEK

| 9

„Potřebujeme vůbec znát a dále poznávat minulost?“ Takovou, dnes často se opakující skeptickou otázku nemůže lhostejně přejít někdo, kdo se po celý život věnoval studiu změn a zmatků, jimiž společnost klopýtala k dnešku. Otázka sama dráždí již tím, že je zavádějící a mnohoznačná. Pracuje totiž s příliš mnoha neznámými proměnnými veličinami, z nichž každá je sama o sobě otevřeným problémem:

- co se obecně považuje za potřebnou či přiměřenou znalost minulosti?
- co se dnes míní tím poznáváním?
- co pro koho znamená termín „minulost“, resp. historie?
- kterým časovým mezníkem minulost začíná a kde přechází v současnost?
- čí dějiny by se vlastně měly poznávat?

Všechny tyto otázky nabízejí vděčná témata pro smělé úvahy, které se mohou pohybovat mezi dvěma extrémy. Jedním jsou úvahy profesionálních, vysoce vzdělaných teoretiků, z nichž se sotva poučíme, protože jsou srozumitelné jen jim samotným. Druhý extrém pak představují názory psané perem propagandistických vulgarizátorů, kteří o minulosti mají předem jasno a další hlubší poučení neposkytují, protože o ně sami ani nestojí. Oblíbené poukazy na to, že historii potřebujeme pro výchovu a udržování „paměti“, znějí spíše podezřele než přesvědčivě. Kdo v takovém případě je oprávněn určit, které informace se mají a které se nesmějí stát součástí naší „paměti“?

Jestliže však si autor přeje, aby jeho cíle byly pochopeny a jeho úvahy byly srozumitelné, musí se pokusit čtenáři i sobě samému objasnit, byť jen několika větami a na elementární teoretické úrovni, jak se dívá na chod dějin a jak přistupuje k poznávání minulosti.

Minulost se snažím vnímat v celém jejím časovém rozsahu a nepovažuji období, jemuž se věnujím tzv. soudobé dějiny, za důležitější

než kterékoli předchozí historické období. Poznáním minulosti – té dávnější i té novější – rozumím takové poznání, které se nespokojuje pouze se sbíráním nových faktů, ale usiluje o to, najít kořeny a souvislosti, vyložit příčiny, stejně jako důsledky historických změn a procesů, a to případně až po vysvětlení současnosti. Minulost vidím jako úhrn všech složek lidské činnosti, nikoli jen některých výseků, a také jako minulost všech lidí, nikoli jen příslušníků elit. Proto také jsem se snažil studovat nebo alespoň brát v úvahu minulost v tomto celostním slova smyslu. Společnost pak v této knize budu chápat především jako společnost evropskou a teprve do jejího rámce budu řadit společnost českou: volím tedy pořadí důležitosti přesně opačné, než jaké je u nás považováno za jediné možné.

Tato kniha účtuje s výsledky badatele, jenž celý svůj život zasvětil snaze vysvětlit aspoň zlomek ze závažných historických proměn v dějinách Evropy a touto cestou přispět k hlubšímu pochopení naší, tj. evropské současnosti v nejširším slova smyslu. Zajisté, viděno očima dnešních kritických historiků, byl to záměr poplatný tradičnímu historismu, tj. představě, že svoji dobu lépe pochopíme, budeme-li studovat její historické pozadí. Snad proto se zdají mnohé z těchto postupů „nemoderními“. Postoj k minulosti a její vnímání je dnes stále vzdálenější úvahám a snahám těch, kdo chtěli před padesáti a více lety vysvětlit a pochopit historické procesy. Snad to souvisí s tím, že příslušníci dnešní mladé generace považují obvykle za zanedbatelné všechny informace, které nelze najít na internetu, stejně jako jim připadají starými knihy, které vyšly před jejich narozením. A co je staré, je vlastně také zastaralé a nepoužitelné. Mládí, nejen fyzické, ale také mládí, které je měřeno datem publikování, se stává měřítkem kvality všeho – včetně historického výkladu. To je bohužel jeden z nových badatelských návyků společenských věd v epoše internetu.

Není to však jediná změna představ o funkci a úkolech historické vědy, k nimž došlo během posledního čtvrtstoletí. Obávám se, že hlavní proud naší současné historické vědy, resp. rozhodující část našich historiků se stále více vzdaluje od názoru, že nejde jen o nová fakta, ale také o **pochopení kontextu a výklad souvislostí dějin společnosti jako celku**. Už dávno se za východisko badatelského „projektu“ nepovažuje formulace obecnějšího problému, k jehož řešení či objasnění hodlá badatel přispět, přičemž není rozhodující, zda se tak stane s využitím nových archivních poznatků či faktů již známých. Přední německý historik Jürgen Kocka kritizoval již před více než deseti lety jednostrannou orientaci historické vědy na ploché mikrohistorické bádání, poněvadž tato tendence odcizuje historickou vědu její společenské zodpovědnosti.

Za závažnější nedostatek považuji, že nenutí badatele hledat příčinné souvislosti. Jestliže nechceme poznat souvislosti změn minulých, nedokážeme je poznávat ani v případě změn současných. Nebo je to spíše naopak? Ztratila-li se potřeba porozumět současnosti, proč bychom měli hledat historické souvislosti? Nechtěl bych však tento vztah příliš zjednodušovat. Mikrohistorie má zajisté své zcela legitimní poslání jako jedna ze složek vědeckého zkoumání minulosti, pokud vybírá svá témata tak, aby ve svém obecnějším kontextu pomáhala objasnit hlubší příčinné souvislosti historických procesů a proměn.

K tomu se druží v našich specifických poměrech ještě dvě další nepříznivé okolnosti: za prvé, volba tematiky je do značné míry určována potřebou naklonit si dárce či přidělovatele grantů a vyhovět jejich představám (či politickému zadání) o tom, čemu má sloužit historická věda, za druhé, v důsledku toho se znovuzrodila jakási monopolizace, kdy si někteří jedinci opět osobují právo středověkých cechmistrů určovat, co je a co není „opravdová“ historie, a tedy co je a co není hodno finanční i kariérní podpory.

Budeme-li ji posuzovat měřítky tradičně chápané historické vědy jako vědy o jedinečném a neopakovatelném, není tato kniha dílem historika, ale patří kamsi na pomezí historické sociologie či antropologie s jistými prvky historizující politologie. A vskutku jsem měl během posledních dvou desetiletí – a to nejen v českém prostředí – blíže k historickým sociologům, politologům a možná i k některým antropologům než k cechovním historikům. Kdybych dnes u nás žádal o nějaký grant v oboru historie, asi bych neuspěl.

Většina mé práce se nesnažila bavit čtenáře, ani prezentovat tvrdá pramenná „autentická fakta“ v tlustých svazcích, o kterých autor předem ví, že je sotva kdo přečte. Snažil jsem se hledat a zprostředkovat hlubší poznání a pochopení, snad i výklad několika z mnoha klíčových procesů a proměn, které se podílely na utváření evropské společnosti až k dnešku.

Obdobně jako dříve bych i na konci svého života rád přispěl k něčemu, pro co nemám vhodnější termín než humanitní vzdělanost, čímž nemyslím ani dovednost hledání na internetu ani faktografické znalosti. Vzdělaností v pravém, humánním slova smyslu rozumím „samoučelnou“ intelektuální činnost, která se zabývá člověkem a snaží se vysvětlit jeho jednání i osudy (v tomto případě z dob minulých), aniž by to mělo sledovat nějaký konkrétní hmatatelný užitek, plnit záměry politické výchovy či sloužit jako nástroj odhalování „nepřátel“. V tomto smyslu rozlišuji vzdělanost jako hodnotu o sobě od vzdělávání jako účelového zvyšování kvalifikace.

12 | Že je takové pojetí studia minulosti neužitečným luxusem? Snad ano. Ale není luxus doprovodným jevem a vizitkou vyspělé civilizace? Že se z historického poznání může stát pouhá intelektuální hra? Také zde lze přitakat. Jsou-li však společenské či sportovní hry uznávány za potřebné, proč by se mělo upírat právo na existenci a potřebnost hrám intelektuálním, které se na rozdíl od těch sportovních snaží přispět k pochopení věcí lidských? Vynakládají-li se – a to oprávněně – nemalé sumy na atraktivní objevy astronomů o minulosti vesmíru, proč by neměla mít právo na život humanitní vzdělanost, která se snaží objasňovat kořeny naší civilizace? Navíc si humanitní intelektuální samoúčelnost vystačí s nesrovnatelně nižšími, v této relaci zanedbatelnými náklady.

Většina kapitol této knihy se vrací k tématům, jimiž jsem se během šedesáti let své vědecké práce zabýval. Často rozvíjí či inovuje již zapomenuté poznatky a v několika málo případech navazuje na starší publikované stati a kriticky je přepracovává. Všechny ty nápady a názory, ať již dnes překonané či nikoli, se kdysi rodily v dialogu – ve starší době především s nepočtenými učiteli, později s četnějšími již žáky. Jim všem, učitelům i studentům, žijícím i nežijícím, je autor zavázán vděčnou vzpomínkou.

Přivítal jsem námět Hany Mášové doplnit text drobnými ilustracemi, které budou text nejen oživovat, ale také ironizovat. Mnohé z nich mohou posloužit i jako kratochvilné hádanky.

Zasvěcený čtenář zajisté najde na stránkách této knihy ne jeden omyl či nejasnost. Na mnohé upozornili recenzenti, Johann P. Arnason a Pavel Kolář, jimž za to patří autorův dík. Zvláštní poděkování patří pak Julii Šebelové, bez jejíhož kritického povzbuzení by tato kniha nebyla napsána.

Praha, 21. března 2015

Většina kapitol je na konci i na začátku zarámována komentáři psanými kurzivou. Jejich posláním je jednak upozornit na širší kontext a závažnost tématu, o němž se pojednává, jednak aktualizovat poznatky a problémy, jimiž se v dané kapitole zabývám. Tyto komentáře přivítají zejména čtenáři z řad nehistoriků, kteří nechtějí ztrácet čas četbou odborných textů.

Kapitola 1

JAK SE AUTOR DÍVÁ NA CHOD DĚJIN A NA JEJICH POZNÁVÁNÍ

**Nic z toho, co existuje,
není přirozené,
ale vždy to existuje díky
určitým podmínkám.**

— ANTONIO GRAMSCI

| 13

Žijeme v zemi, kde vztah k vlastní minulosti, a tedy i k národním dějinám, dostával během posledních desetiletí postupně zcela odlišný smysl, než jaký měl do poloviny 20. století. S tím je spojena také odlišná, a to nižší prestiž vědy, jež si toto poznání monopolizovala – tedy vědy historické. Už dávno se hovoří o krizi či konci historismu. Na této skutečnosti nic nezmění žádný manifest, žádná sebeučenější syntéza. A pokusy dát historii větší význam tím, že se omezí na bádání o současnosti či se stane nástrojem a služkou politiky, jsou sice dobře finančně dotovány, a proto úspěšné, ale mění podstatu samotného vědního oboru. Totéž lze říci o snaze učinit z historie zábavnou četbu, která, jak právem upozorňují postmodernisté, více vypovídá o autorovi samém než o době, jíž se zabývá. Poutavé, jímavé i dobrodružné příběhy z minulosti mohou mít svoji politickou, zábavnou a výchovnou funkci, ale neměly by být vydávány za vědecké práce.

Snad není tak zcela pošetilé domnívat se, že někoho zajímají vysloužilcovy zkušenosti, ale ty sotva mohou sloužit jako inspirace pro další směřování české historické vědy. Výsledky mé práce patří do jiné epochy a mohou být dokumentací pro její pochopení, a tedy také pramenem pro poznání dějin historiografie. Pro mne bylo v každé době rozhodující přesvědčení, že

nestačí obohacovat naše znalosti o stále nová „fakta“, jakkoli je to nezbytné, ale že jde o to, hledat kauzální souvislosti, objasnit problémy, příčiny a důsledky změn, zjišťovat, co je jedinečné a obecné. I studentům jsem vždy kladl otázku „k čemu, tedy k objasnění kterého historického či současného problému, to je dobré?“ Ostatně o starších dějinách toho dnes již víme tolik, že to v mnoha případech postačí pro formulaci problémů a otevírá cestu ke kritickému a kvalifikovanému zobecňujícímu výkladu, a tedy také k (re)konstrukci širších souvislostí, aniž bychom potřebovali archivní bádání.

14 | Pro vyjasnění cíle, který sleduji, považuji za důležité formulovat některé zásady, z nichž jsem vycházel, když jsem se pokoušel pochopit příčiny a důsledky historických změn, tedy „chod dějin“. Nepovažuji však pro daný účel za potřebné tyto zásady a přístupy zevrubně vysvětlovat či obhajovat proti případné kritice. Následující teze tedy nechtějí podněcovat metodologickou diskusi, ale mají sloužit především jako klíč k pochopení některých východisek, která stála v pozadí autorského postupu od volby problému až po závěrečné zobecnění.

- Člověk se liší od zvířete tím, že je schopen pěstovat (výše již zmíněnou) humanitní vzdělanost, tedy zabývat se věcmi lidskými, i když nejsou „praktické“, tj. nemají vztah k samotnému udržení či zlepšení materiálních podmínek jeho existence. Ke vzdělanosti, jako ke specifickému atributu lidství, patří zvědavost, tedy potřeba vysvětlit si to, co se kolem nás dělo a děje.
- Liší se také tím, že si uvědomuje svoji existenci v plynutí času a sledu změn od minulosti k budoucnosti. Proto je důležité sledovat nejen to, co lidé dělali, ale také, jak svoji činnost i svoji dobu vnímali v dobových termínech a v dobovém diskurzu.
- Pozorujeme-li minulost bez souvislostí, někomu se možná jeví jako chaos nahodile zachovaných informací o nesmyslném shluku nahodilých událostí. Přesto se nedomnívám, že by svět kolem nás byl pouze produktem nahodilého chaotického zmítání, protože souvislosti změn existovaly, je jen třeba je hledat.
- Je třeba rozlišovat historikova pozorování a hledání společenských souvislostí od hledání skrytých zásahů přírodních a jiných na člověku nezávislých sil.
- Žádný rozbor historických změn, vztahů mezi lidmi, konfliktů a procesů nemůže být monokauzální, ale musí počítat s multikauzalitou.
- Uvažujeme-li o souvislostech dějinných proměn, jde právě tak o příčiny jako o důsledky – a to jak krátkodobé, tak především v perspektivě dlouhodobého trvání. Příčiny a důsledky je nutno vidět v perspektivě dlouhodobých trendů. Proto soudobé dějiny,

kteřé neznají důsledky ani nemohou pracovat s dlouhodobými trendy, tvořít specifickou složku historické vědy v pravém slova smyslu a potřebují – a v lepším případě mají vypracovanou – vlastní specifickou metodologii. Touto složkou zkoumání minulosti jsem se nikdy nezabýval a nehodlám tak činit ani nyní.

- Žádný jev, žádný proces není zcela jedinečný a výjimečný: vždy jsou v něm – výrazněji či méně výrazně – obsaženy stejně tak prvky jedinečného jako složky, které jsou společné většímu množství procesů a vztahů, ať již probíhaly paralelně či asynchronně.
- Subjektem a aktérem dějin je pochopitelně člověk, ale při uznání jedinečnosti každého jedince vycházím z pracovní hypotézy, že až na výjimky reagovali příslušníci velkých sociálních či profesních skupin a pospolitostí většinou obdobně na shodný podnět zvenčí, zvláště když si díky takovým či onakým okolnostem představovali, že jednají či se rozhodují nezávisle.
- Takové jednání má za jistých okolností povahu nutného sledu událostí: jak jinak než jako historickou „nutnost“ máme například označit skutečnost, že zavádění strojevé výroby nutně vedlo ke zrodu továrního dělnictva, proletariátu, nebo že zavedení ústavního režimu bylo doprovázeno vznikem politických stran?
- Uvažujeme-li o opakovatelných postojích, představách i způsobech lidského jednání, počítáme s tím, že lidé jednali především ve snaze uspokojit své zájmy – přesně řečeno to, co za své zájmy považovali. Mohly být vnímány jako zájmy individuální či skupinové, vždy však se uplatňovaly v konfliktní podobě: jako zájmový rozpor.
- Žádná (re)konstrukce minulých procesů a souvislostí nemůže být považována za dokonalou a trvale platnou, ale měla by a musí být neustále revidována a zdokonalována: je to součást intelektuálního růstu, třeba i hry, ale i to patří ke vzdělanosti. I když jsme si vědomi toho, že naše snaha o poznání historických souvislostí nepřinese nikdy dokonalé výsledky a bude stále znovu prověřována a revidována, neznamená to, že bychom měli rezignovat na úsilí o příčinný výklad základních proudů a proměn v minulosti.
- Minulou skutečnost nelze zachytit a analyzovat jinak než ve slovech, pojmech, jejichž definice se často rozcházejí. Přitom vždy platí, že rozhodující je realita, kdežto pojmy nejsou totéž co skutečnost, ale jen slova, přesněji řečeno odborné termíny, jimiž se skutečnost snažíme více či méně úspěšně uchopit.
- Nakonec je třeba připomenout dávno známou – a proto snad zapomenutou – metodickou zásadu, že každé studium minulosti má tři roviny: v první popisujeme, tj. poznáváme minulé jevy, poté co

jsme vybrali ty, které považujeme za podstatné, ve druhé uvádíme jednotlivé informace do širších souvislostí, kontextů, srovnáváme je, hledáme jejich specifické i obecné složky, za třetí přihlížíme k tomu, v čem takto získané poznatky přispívají k našemu pochopení dlouhodobých dějinných proudů sahajících případně až k současnosti.

16 | Ze všech těchto dílčích tezí vyplývá, že zkoumání historie má svůj vyšší, vpravdě vzdělanostní smysl právě tam a tehdy, když přispívá k pochopení a výkladu obecných historických procesů, které přímo či nepřímo utvářely podobu naší současnosti, včetně její osobitosti v kontextu evropském i světovém. Tyto procesy je třeba analyzovat v jejich historickém kontextu, tedy jako výsledek předchozích dlouhodobých i krátkodobých historických proměn.

Co však je míněno vysvětlováním souvislostí? A co je předmětem vysvětlování? Zajisté nelze historické poznání redukovat jen na prostý popis detailu, jak jej nabízí mikrohistorie, jakkoli jí nelze upřít mnoho zásluh. Právě tak nelze ignorovat studium variability individuálních osudů, přičemž nelze popírat, že tyto osudy byly součástí osudu celých pospolitostí. Nelze ponechat bez povšimnutí onu fascinující skutečnost, že proměny v životě evropské společnosti (a také jejich regionálních složek) probíhaly v jednotlivinách na různých místech a v různých sociálních polohách rozmanitě, ale přesto vyústily v obdobné inovace a sledovaly obdobný směr. Jinými slovy, společenské proměny se uskutečňovaly v detailech diferencovaně, jedinci prožívali rozdílné osudy, ale tyto osudy měly společnou základní osu a pohybovaly se v obdobných souřadnicích a obdobných konfliktech, i když s rozdílným časovým rytmem. Tato skutečnost může být pochopitelně lhostejná badateli, jehož obzor je omezen hranicemi českých zemí či dokonce některého mikroregionu.

1.1. Není poznání bez srovnávání: jsou minulé události srovnatelné?

Jak mohou ti, kdo studují pouze dějiny své vlastní země, zjistit, co je v nich vsutku jedinečné?

— SYLVIA L. THRUPP

| 17

Děni na jednom místě, v jedné zemi nelze analyzovat s omezením na tuto zemi a místo, ale vždy v širším prostorovém kontextu. S tím mají někdy historikové potíž. Konkrétně řečeno: nežili jsme a ani dnes nežijeme sami, či jen v místě svého bydliště, ale také mezi Čechy v českém státě a mezi Evropany v Evropě. Evropské děni i evropské dějiny byly zároveň dějinami českými a české dějiny naopak byly – nejméně od přijetí křesťanství – dějinami evropskými.

Je zajisté legitimní uvažovat o „české jedinečnosti“, stejně jako o specifi- ce kterékoli jiné pospolitosti, ale nechceme-li zůstat na úrovni pouhých žur- nalistických dohadů, musíme problémy „jedinečnosti“ studovat ve srovnání s procesy jinými. Neboť: jak můžeme říci, co je na jistém jevu jedinečné, aniž tento jev zařadíme do širšího kontextu, tj. aniž jej srovnáme s jevy jinými? Tuto otázku provokativně formulovala již před válkou průkopnice kompa- rativních dějin Sylvia L. Thrupp.

Z takto položené otázky jsem odvozoval metodický přístup, jehož jsem se přidržoval v minulosti a z nějž vycházím i dnes. Je to názor, že jed- nou z nezbytných podmínek pro hlubší pochopení proměn evropské- ho kontinentu a místa našeho národa v něm je pohled spojený s hle- dáním kauzality a s aplikací komparativní metody. Doufám, že jsem v řadě prací prokázal, že právě tento pohled může významně přispět k poznání a výkladu minulosti. Proto je komparativní přístup společ- ným východiskem při analýze problémů, jimž je tato kniha věnována.

Srovnávání patří k základním operacím lidského myšlení od pra- dávných časů. Neolitický zemědělec zřejmě srovnával výnosy na jed- notlivých kusech půdy, kterou obdělal, a nedalo mu žádné potíže ro- zeznat půdu úrodnější od méně úrodné. Každý gramotný člověk byl v 19. století schopen srovnat latinku a kurent a bez problému doložit, v čem se liší. I současná každodennost je určována nepřerušovaným

sledem živelných i promyšlených komparací: od volby nejkratší cesty do zaměstnání až po hledání nejvýhodnějších cen spotřebního zboží. Srovnávat lze cokoli, co nás obklopuje, důležité je, podle jakých ukazatelů takové srovnání provádíme. Srovnávat lze tedy i jablka a hrušky (v angličtině to jsou jablka a pomeranče), jakkoli nás před tím pseudolidová nemoudrost varuje: jestliže se například zeptáme na to, jaký objem vody či vitaminů připadá na jeden kilogram, jsou to veličiny srovnatelné. A namítne-li někdo, že nelze srovnávat dobytče s parníkem, je třeba mu připomenout, že klasické určení jednotek síly automobilového motoru je založeno na jeho srovnání s koňskou silou. Opodstatněná je ovšem jiná námitka: velmi mnohá srovnání přinesou jen zcela banální a chudé, tj. bezvýznamné poznatky. Místo srovnatelnosti či nesrovnatelnosti bychom tedy spíše měli hovořit o podstatnosti či marginalitě výsledků srovnání. To všechno jsou ovšem více méně živelné úkony, jaké přináší každodenní život, nám však jde o uplatnění komparace ve vědeckém poznání, přesněji řečeno ve vědách zabývajících se studiem společnosti a jejího vývoje.

Pro lepší srozumitelnost je třeba vyjasnit základní termíny. Srovnání, **komparace**, je běžnou součástí nejen vědecké práce, ale také každodenního života. Tímto termínem označuji pouze onu složku historického poznávání, která popisně a živelně srovnává jevy a zaznamenává shody a rozdíly mezi nimi. Specifický způsob nazírání historické skutečnosti a úvahy o historických procesech představuje **komparativní přístup**. Tímto termínem nazývám uvědomělý metodický princip, který vychází z přesvědčení, že společenskou skutečnost vůbec – a historickou zvláště – lépe pochopíme a vysvětlíme, budeme-li ji důsledně sledovat ve srovnání s jinými procesy. Jde tedy o přesvědčení, že budeme-li historické procesy analyzovat komparativně, otevřeme si cestu k hlubšímu kauzálnímu výkladu. Teprve tam, kde komparativní přístup aplikujeme tak, že procesy analyzujeme na základě jistého promyšleného souboru technik a procedur, lze hovořit o **komparativní metodě** ve vlastním slova smyslu.

1.2. Jak na komparaci: několik názorů

Odvrátit se od makrohistorie směrem k narativnímu výkladu v sobě nese vážné nebezpečí, že historikové budou ignorovat závažné struktury a procesy, které měly zásadní historické důsledky.

— DANIEL LITTLE

| 19

Dříve než přistoupíme k rozboru konkrétních historických fenoménů, bude nutno nabídnout čtenáři několik nezáživých stránek výkladů o teorii a praxi komparativních přístupů.

V řadě vědních oborů byla a je aplikace komparativních postupů samozřejmostí. Mohli bychom začít již u osvícenců, kteří se snažili srovnávat nejen politická zřízení (Montesquieu), ale také majetkové i jiné poměry, které určují jednání lidí. Mohli bychom pokračovat dalšími osvícenci, kteří srovnávali minulé a současné poměry – ať již proto, že chtěli doložit kontinuitu a najít historické argumenty pro současné postoje, či naopak akcentovat rozdíly mezi dobou tradiční čili feudální a dobou moderní čili průmyslovou. Ve všech těchto případech šlo však spíše o komparativní inspiraci, o komparativní pohledy, nikoli ještě o určitý soubor postupů a technik, které jsou aplikovány podle jistých racionálních pravidel – tedy o komparativní metodu. Neměli bychom tedy zaměňovat prosté porovnávání, které je součástí každého vědeckého zkoumání, a cílevědomý a komparativní přístup jako jistý soubor technik a postupů¹. Bylo by přitom diletantským vstupem historika na půdu sociální teorie, kdybychom se pokoušeli posuzovat, zda pro komparativní metodu bude aplikovatelný také „úhel pohledu napříč společnostmi“ s akcentem na makrosociální aspekty, jak to navrhuje přední historický sociolog Shmuel Eisenstadt.²

Reflektovanou aplikaci komparativních přístupů najdeme teprve ve vědě onoho období, které se tradičně označuje jako pozitivistické.

¹ Podle A. Lijpharta, *Comparative Politics and the Comparative Method. The American Political Science Review* 65, 1971, 3, s. 682nn.

² S. Eisenstadt v *International Encyclopedia of the Social Science* 14, London, New York 1968, s. 423.

Ostatně i pro samotného Augusta Comta hrál komparativní přístup významnou roli. Když později došlo k rozlišení věd o společnosti na vědy o jedinečném, jako byla historie či uměnovědy, a na vědy zobecnující, jako byla sociologie či politické vědy, začaly se názory na cíle a možnosti pro aplikaci komparativní metody rozcházet. Podle jednoho ze zakladatelů moderní sociologie, Émila Durkheima, byla komparativní metoda jedním ze základních vědeckých postupů v sociologii. Jejím úkolem je přezkoumat a modifikovat hypotézy, zjišťovat společné rysy a rozdíly, ověřovat kritéria periodizace – a především na základě komparace odhalovat verifikovatelné zákonitosti³. Komparace měla tedy pro sociology být jedním ze základních badatelských postupů. To platí zejména o Maxi Weberovi, jehož dílo – a zejména jeho studie historicko-sociologické i studie světových náboženství – má komparativní povahu. Konec konců, na aplikaci komparativní metody je založen i Weberův koncept ideálního typu⁴.

V politických vědách se již dvacet let před Durkheimem pokusil Američan Edward Freeman o vypracování principů komparace politických institucí a vládních forem. Cílem „comparative politics“ se mělo stát zjišťování a vysvětlení analogií a rozdílů mezi politickými institucemi v zemích, které si byly časově i prostorově velmi vzdálené. Příčinami obdoby institucí mohla být „transmise“ z jedné země do druhé, ale mohl to také být důsledek toho, že analogie byly výsledkem obdobných okolností, které byly navzájem nezávislé. Právě komparativní metodou měla věda o politice odhalovat skryté kauzální souvislosti⁵. Politologové vypracovali celou škálu komparativních přístupů, které se staly organickou součástí jejich oboru.

V historické vědě stojí na prahu úvah o komparativní metodě německý historik Ernst Bernheim, jehož *Učebnice historické metody*, poprvé vydaná roku 1889, se stala základním zdrojem metodologického poučení také pro české historiky až do poloviny 20. století. Považoval komparativní metodu za důležitý nástroj interpretace proto, že se „díky všeobecné identitě lidské přirozenosti a podobné povaze faktorů, které ji ovlivňovaly, vývojové procesy v různých dobách a u různých národů a skupin lidí opakovaly – zčásti shodně, zčásti obdobně“⁶. Jeli-kož však lidské jednání má jedinečnou povahu, zdůrazňuje Bernheim, může jít pouze o analogie, obdoby, nikoli o absolutní shodu. Proto

3 É. Durkheim, *Les Règles de la méthode sociologique*. Paris 1960, s. 124n.

4 Srv. mj. S. Kalberg, *Max Weber's Comparative Historical Sociology*. Cambridge 1994.

5 E. A. Freeman, *Comparative Politics*. 1873, rozš. vyd. London, New York 1896.

6 E. Bernheim, *Lehrbuch der historischen Methode und der Geschichtsphilosophie*, 5. vyd. Leipzig 1908, s. 606n.

také doporučuje hovořit o „tak zvané“ komparativní metodě. Chápe její význam pro zobecňování jevů cestou indukce, ale zároveň zdůrazňuje, že induktivní zobecnění na základě nedostatečného množství údajů může být mylné. S obdobnou výhradou registruje užití komparace při rekonstrukci historických událostí, pro něž se nedochoval dostatek pramenů, cestou analogie s jinými, které známe lépe. Na druhé straně ovšem plně uznává užití komparace při určování jedinečnosti historických jevů a procesů.

Tradiční historická věda se přidržovala Bernheimova názoru na komparativní metodu ještě hluboko do 20. století. Proto nebyl přijat do hlavního historiografického proudu na přelomu století originálně uvažující německý historik Karl Lamprecht, který se v mnohasvazkové syntéze německých dějin odvážil narušit představu historie jako vědy o jedinečném a snažil se o její sblížení se sociálními a dokonce i přírodními vědami při hledání širších souvislostí a konstrukci historických epoch, přičemž za jeden ze základních nástrojů svých „kulturních dějin“ považoval komparativní metodu. Jeho průkopnické uvažování pochopila a docenila teprve historiografie o téměř celé století později.

Roku 1923 se konal – poprvé po válce – světový kongres historiků. Do svého slavnostního zahajovacího projevu zařadil Belgičan Henri Pirenne, jeden z tehdy nejuznávanějších historiků, také úvahu o významu historického srovnání a označil komparativní přístup za základní předpoklad pro překonání národní omezenosti a pro vzájemné porozumění mezi národy⁷. Sklidil možná blahovolný potlesk, ale další směřování historické vědy neovlivnil: zůstala nadále převážně věrna své národní omezenosti. Ostatně, také u nás se obdobný hlas ozval, když Josef Pekař ve svém rektorském projevu roku 1931 doporučoval komparativní přístup pro snahu zasadit jednotlivé jevy do širšího kontextu⁸.

Náznak změny a dílčí průlom směrem k aplikaci komparativních přístupů do historické vědy přinesla teprve ve třicátých letech francouzská škola *Annales* a především jeden z jejích zakladatelů Marc Bloch. Za zásadní obrat se považuje jeho studie „Za srovnávací dějiny evropských společností“ z roku 1928.⁹ Podle Blocha měla komparace oživit ducha lokálního výzkumu a udělat konec tomu, že se specialisté

7 H. Pirenne, *De la méthode comparative en histoire*, in: *Compte rendu du Ve Congrès International des Sciences Historiques*. Bruxelles 1923, s. 19n.

8 Kladně reagoval Vilém Mathesius, *Nové cesty českého dějzpytu. Přítomnost* 8, č. 49, s. 777n.

9 *Pour une histoire comparée des sociétés européennes*, dnes přístupnější v edici Blochových děl *Mélanges historiques* I. Paris 1983. V německém překladu viz M. Midell,

na jednotlivé národní dějiny nejsou schopni dorozumět. Výchozí podmínkou pro historickou komparaci měla být jednak jistá podobnost pozorovaných jevů, jednak jistá rozdílnost prostředí, do něhož byly situovány. Aplikace komparativního přístupu spočívala pak v tom, že historik zvolí dva či více jevů, které se na prvý pohled jeví analogickými a které vyrůstaly v odlišných historických prostředích. Poté sleduje, v čem se jevy podobaly a v čem se lišily a vysvětlí příčiny zjištěných období a rozdílů. Přitom má dvě možnosti:

1. srovnává jevy, které vyrůstaly ze společenských podmínek, jež byly navzájem zcela nezávislé, takže vzájemné působení bylo možno vyloučit,
- 22 | 2. srovnává jevy, které vyrůstaly ze společenských podmínek, jež byly ve vzájemném vztahu.

Z těchto dvou možností doporučoval Bloch druhou, poněvadž se obával, že srovnání jevů v podmínkách navzájem zcela nezávislých by mohlo vyvolat dojem monotónního, uniformního historického vývoje.

Po druhé světové válce komparativní postupy zůstaly běžnou a samozřejmou složkou vědecké práce sociálních a politických věd, zatímco v praxi historické vědy se s nimi setkáváme po dlouhá desetiletí i nadále jen okrajově: v Evropě především ve Francii, díky vlivu školy Annales¹⁰. V USA pak se průkopnicí komparativní metody stala koncem padesátých let Sylvia L. Thrupp, stejně jako M. Bloch medievistka, která stála roku 1958 u kolébky prvního časopisu pro komparativní dějiny, jež založila Americká asociace pro hospodářské dějiny – *Comparative Studies in Society and History*. Argumentovala přitom v programové úvodní stati časopisu potřebou překonat národní omezenost historického výzkumu, který označovala jako „etnocentrický“. Obrat ke komparativní metodě považovala jednak za výraz vůle překonat národní hranice, jednak za jeden ze základních předpokladů obratu historické vědy ke generalizaci. Aplikace komparativní metody měla podle jejího názoru jaksi oscilovat mezi dvěma krajními póly: mezi zobecňující teorií na jedné straně a prostým hledáním shod a rozdílů na straně druhé. Empirický výzkum shod a rozdílů měl korigovat konstrukce a hypotézy a naopak z generalizujícího pohledu měla vyplývat orientace na vhodné ukazatele pro dílčí komparaci. Komparativní metoda

---

S. Sammler (ed.), *Alles Gewordene hat Geschichte. Die Schule der Annales in ihren Texten 1929–1992*. Leipzig 1994.

¹⁰ Přehled výsledků podává např. J.-M. Hannick, Simple reflexions sur l'histoire comparée, in: G. Jacquois, Ch. Vielle, *Le comparatisme dans les science de l'homme*. Bruxelles 2000, s. 301nn.

tedy měla sloužit jednak ke generalizaci na základě popisu rozdílů a shod, jednak k hledání příčinných souvislostí. Thruppová a její časopis však zůstaly v USA na okraji zájmu historické vědy – spíše na pomezí s historickou sociologií – a mezi evropskými historiky neměly téměř žádný ohlas.

Naproti tomu ovlivnila metodologické promýšlení komparativních postupů v historiografii především politická věda a sociologie, přesně řečeno oni autoři, kteří se zajímali o historickou dimenzi těchto disciplín. Díky aplikaci komparativních přístupů vznikla proto v šedesátých a sedmdesátých letech významná díla historických sociologů a historizujících ekonomů. Jak ještě uvidíme, dodnes inspirativní je Gerschenkronova analýza nerovnoměrného vývoje evropských zemí v období industrializace a modernizace.¹¹ Velkou pozornost vyvolal pokus W. W. Rostowa o konstrukci nové periodizace historického vývoje, který byl založen na názoru, že každá společnost procházela asynchronně obdobnými vývojovými etapami, a také jeho pokus vyložit dynamiku západoevropského vývoje ze síly obchodního kapitálu.¹² Komparativní přístup při utváření modelů vnitřního vývoje moderního státu a utváření národa uplatňoval vlivný, v USA působící norský politolog Stein Rokkan, také ve spolupráci s Charlesem Tillym a dalšími historickými sociology.¹³

V té době bylo tedy v sociálních vědách užívání komparativních přístupů, obvykle nazývaných „metodou“, již zcela běžné. Legitimním nástrojem vědecké analýzy byla komparativní metoda také ve vědách politických, kde byla uznávána jako nástroj ověřování a dalšího rozvíjení teorií cestou komparativní analýzy konkrétních případů a souvislostí. Pochopitelně, lišily se názory na cesty k výběru objektů komparace, na cíle, které je třeba sledovat, na časový horizont komparace a její kritéria¹⁴. Nejčastějším a téměř samozřejmým předmětem

---

11 A. Gerschenkron, *Economic Backwardness in Historical Perspective*. Cambridge/Mass. 1962.

12 W. W. Rostow, *The Stages of Economic Growth*. Cambridge/Mass. 1960. Týž, *How It All Began. Origins of the Modern Economy*. New York 1975.

13 S. Rokkan, *Dimensions of State Formation and Nation Building: A Possible Paradigm for Research on Variations within Europe*, in: Ch. Tilly (ed.), *The Formation of National States in Western Europe*. Princeton 1975. S. N. Eisenstadt, S. Rokkan, *Building States and Nations*. Beverly Hills 1973. Srv. též Ch. Tilly a W. P. Blockmans, *Cities and the Rise of States in Europe, A.D. 1000 to 1800*. San Francisco, Oxford 1994. Ch. Tilly, *Social Movements, 1768–2004*. Boulder/Colorado 2004.

14 Těmito diskusemi se kriticky zabývá B. Říchová, *Komparativní metoda v politologii*, in: V. Dvořáková aj. (eds.), *Základní modely demokratických systémů*. Praha 2008, s. 7–37.

komparativní analýzy byly a jsou v politologii politické systémy. Od konce 20. století se objevuje dokonce komparativní politologie jako svébytná empirická disciplína, která studuje především politické systémy a procesy, snaží se vysvětlit jejich fungování i změny v čase. Objektem komparace mohou být právě tak státy, regiony a města, jako politické instituce či formy politického rozhodování.¹⁵

24 | Na rozdíl od sociálních věd zůstávaly komparativní přístupy, jak bylo výše řečeno, v tradiční historické vědě okrajovou a poněkud podezřelou záležitostí. Řada historiků ovšem publikovala během šedesátých a sedmdesátých let pozoruhodné a dodnes uznávané generalizující studie a syntetické výklady klíčových období vývoje evropské společnosti, které byly implicitně založeny na komparaci vývoje jednotlivých států či národních společností. Nesetkáme se však u nich s reflexí vlastních postupů ani principů komparativní metody, a proto je dnes vhodné klasifikovat je nejspíše jako předchůdce nového módního proudu „transnacionálních dějin“. Vděčným předmětem takových komparací byly vedle struktury státní moci ve středověku zejména procesy transformace na prahu novověku, obvykle se zaměřením na dějiny západní Evropy.¹⁶

V šedesátých letech jsem se pokusil formulovat zásady komparativní metody jako průpravu pro celoevropsky orientovanou analýzu národovturných procesů.¹⁷ Tento pokus se vymykal tradičnímu přístupu historické vědy a získal jistý ohlas jen mezi (západo)německými a rakouskými historiky, ale ti jej interpretovali a oceňovali spíše jako užitečné „sociologizující“ vybočení z rámce tradiční historické vědy. I když výsledky mé aplikace komparativní metody na konkrétní výzkum národních hnutí byly v „západní“ vědě

---

15 Souhrnný přehled vývoje i současného stavu aplikace komparativní metody v politologii srv. nejnověji M. Novák, Pojmový úvod do komparativní politologie, in: M. Novák (ed.), *Úvod do studia politiky*. Praha 2011, s. 296–353.

16 Srv. např. R. R. Palmer, *The Age of Democratic Revolutions*. Princeton 1964. E. J. Hobsbawm, *The Age of Revolution 1789–1848*, 2. vyd. Mentor Books 1964. S. M. Lipset, *The First New Nation. The United States in Historical and Comparative Perspective*. New York 1963. Trilogie syntéz E. J. Hobsbawma, na jejímž počátku stojí *The Age of Revolution*. London 1962. C. E. Black, *The Dynamics of Modernization: A Study in Comparative History*. New York 1966. R. Bendix, *Nation Building and Citizenship*. Berkeley 1977. Týž, *Kings or People. Power and the Mandate to Rule*. Berkeley 1978.

17 M. Hroch, *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas. Eine vergleichende Analyse zur gesellschaftlichen Schichtung der patriotischen Gruppen*. Praha 1968. V západní Evropě (tj. mimo německy mluvící prostředí) byl komparativní základ této knihy pozitivně registrován až po vydání anglického překladu knihy roku 1985, tedy v době, kdy se tam komparativní metoda začala prosazovat i v historické vědě. U nás ostatně nebyla žádná z mutací této knihy recenzována.

(nejen historické) pozitivně oceněny a jsou dodnes citovány, další aplikaci komparativní metody nijak neovlivnily.

Komparativní metoda byla u nás ostatně v oficiální ideologii již od roku 1948 řazena po bok zakázané „buržoazní komparatistice“, jíž se rozumělo studium vzájemného ovlivnění literárních textů. Sám termín byl tedy politicky diskvalifikován. Na druhé straně však byl – alespoň v pouťorovém Československu – rozrušen tradiční soubor norem historické vědy jako vědy o jedinečných jevech, takže bylo možné organicky propojit aplikaci komparativní metody s marxistickou představou o historii, která se snaží zobecnovat a hledá „zákonitosti“ v průběhu historických procesů. Snad proto u nás nenarazilo moje užívání komparativní metody na odpor, převládala spíše bezradný nezájem. Ani můj pokus legitimizovat později komparativní metodu jako svébytný typ marxistického historického zkoumání tím, že bude vyšperkována citáty klasiků, nebyl nijak úspěšný.¹⁸ Teprve v období začínajícího ideologického uvolnění v osmdesátých letech se dostala komparativní metoda i do oficiálně schválené vysokoškolské učebnice Úvodu do studia dějepisu.¹⁹

| 25

V Evropě i v zámoří se mezitím, během osmdesátých let 20. století, postavení komparativní metody zřetelně změnilo: nejprve byla přijata jen některými historiky (v souvislosti s tím, jak se historické bádání otevřelo interdisciplinarity), ale do devadesátých let se komparativní přístupy staly módními, samozřejmě vedle přístupů postmodernistických a diskurzivních. Autoři komparativních studií, mezi nimiž ovšem i nadále převažovali sociální vědci, již často zařazovali kapitoly o pravidlech, jimiž se jejich komparace řídí, a běžně se užívalo i termínu komparativní metoda.²⁰ Byla publikována řada studií, které se věnovaly komparativním přístupům a komparativní metodě, nejednou i se snahou bilancovat dosavadní výsledky komparativních dějin.²¹

¹⁸ Komparativní metoda v marxistické historiografii. Možnosti a meze jejího využití. *Československý časopis historický* XX, 1972, s. 631nn.

¹⁹ M. Hroch (ed.), *Úvod do studia dějepisu*. Praha 1985, s. 234nn. Tam byla ovšem zařazena jen zkrácená verze samostatné publikace M. Hroch a kol., *Metody historikovy práce*. Praha 1983, s. 81nn.

²⁰ Srov. např. K. Tenfelde (ed.), *Arbeiter und Arbeiterbewegung im Vergleich*. München 1986. J. Kocka, *Geschichte und Aufklärung*. Göttingen 1989. J. Breuilly, *Labour and Liberalism in 19th Century Europe. Essay in Comparative History*. Manchester 1992. T. Skocpol, *Social Revolutions in the Modern World*. Cambridge (UK), New York 1994.

²¹ R. Grew, *The Comparative Weakness of American History*. *Journal of Interdisciplinary History* 16, 1985. Ch. C. Ragin, *The Comparative Method: Moving beyond Qualitative and Quantitative Strategies*. Berkeley 1987. H. Atsma, A. Burguière (ed.), *Marc Bloch aujourd'hui. Histoire comparée et sciences sociales*. Paris 1990. Přehled skrovných výsledků českých historiků publikovali P. Kolář a M. Řezník, *Komparativní dějiny v ev-*

Tím nastal důležitý obrat, který signalizoval odklon od tradičních názorů na povahu a úkoly historického bádání. Odbočil bych však příliš daleko, kdybych se pokoušel podat zde systematický přehled početných úvah o aplikaci, principech či slabinách komparativní metody, které vyšly zejména během posledních dvaceti let. Nejde o přehled názorů, ale o základní typy argumentů, jimiž se zdůvodňovala legitimita komparativní metody v historické vědě. Zde se soustředím jen na prezentaci argumentů tří autorů – významných německých historiků sociálních dějin, kteří kriticky uvažovali o možnostech a mezích využití komparativní metody. Dávám přednost příkladům z německého prostředí proto, že naše historická věda – ať se nám to líbí nebo ne – vyrůstala z metodických principů a tradic německé historické vědy a je jimi dodnes ovlivněna. Odtud vyplývá, že většina výhrad a stereotypů, se kterými se vůči komparativním přístupům u nás setkáváme, má své zřetelné obdoby a pravděpodobně také zdroje v myšlenkovém světě tradiční německé historiografie.

Významný německý historik Jürgen Kocka, čelný představitel a jeden ze zakladatelů moderních sociálních dějin, aplikoval komparativní přístupy již v osmdesátých letech a počátkem devadesátých let založil při Svobodné univerzitě Berlín badatelské Centrum komparativních evropských dějin. Z diskusí o koncepci práce tohoto centra vznikla programová studie o úkolech a problémech historického srovnání, kterou spolu s Kockou roku 1996 napsal další významný představitel sociálních dějin J.-G. Haupt. Tato stať si zaslouží pozornost právě proto, že se autoři snažili učinit komparativní dějiny aplikovatelnými či alespoň přijatelnými i pro tradicionalistické (ostatně i u nás dnes převládající) pojetí historické vědy jako vědy zabývající se jedinečnými jevy a objevující v archivech nová „fakta“.²²

Je tedy pochopitelné, že zařadili obšírný výklad o osobitém postavení komparativních přístupů v historické vědě. Spatřují ji za první v tom, že historik má jaksí „vrozenou“ blízkost k pramenům, což v něm vyvolává nechuť ke generalizacím, za druhé jde historikovi především o postižení specifických proměn v čase a dává proto přednost vyprávění o tom, co bylo dříve a co potom, za třetí vychází historik z toho, že minulé události mohou být pochopeny jen ze svých bezprostředních souvislostí, zatímco komparace má tendenci je z tohoto kontextu vyčlenit. Komparace totiž předpokládá, že předmět zkoumání bude třeba dočasně izolovat,

---

ropské a české perspektivě a jejich místo na Karlově Univerzitě: seminář obecných a komparativních dějin. *Český časopis historický* 99, 2001, s. 402nn.

22 H.-G. Haupt, J. Kocka (ed.), *Geschichte und Vergleich. Ansätze und Ergebnisse internationaler vergleichender Geschichtsschreibung*. Frankfurt am M. 1996.

což může narušit kontinuitu vyprávění. Proto je aplikace komparativní metody vždy spojena s jistým napětím mezi tradičními historiografickými postupy, které požadují, aby se vyprávělo, a oněmi postupy, které zdůrazňují strukturní analýzu, teorii a interdisciplinaritu.

Přesto se autoři domnívají, že výhody využití komparativní perspektivy převažují. V čem spatřují autoři tyto výhody? Za prvé, srovnání umožňuje poznat, resp. formulovat problémy, které by jinak zůstaly nepoznány, za druhé umožňuje poznat osobitost historických jevů, za třetí pak kriticky si ověřit nosnost běžně užívaných soudů a testovat platnost hypotéz.

Uplatnění komparativní perspektivy v badatelské práci záleží na cíli, který je třeba si předem ujasnit:

1. „asymetrická“ varianta usiluje o to, aby určila zvláštnosti jednoho celku, jednoho procesu tak, že k němu kontrastně vztahuje jevy další, patřící do téže kategorie: tak lze určit specifiku vybraných fenoménů národních dějin v širším kontextu,

2. typologizující komparace vychází z toho, že jistý základní vývojový proces probíhal v několika variantách, které lze podle jejich větších či menší podobnosti shrnout do několika typů,

3. vytvoření obecné periodizace jistých procesů, o nichž se předpokládá, že proběhly obdobně v řadě společností,

4. komparace může být také základem pro „analytickou syntézu“, tj. pro analýzu velkých, prostorově i časově ohraničených celků. Tento cíl však je pro historiky příliš netradiční a autoři jej doporučují přenechat spíše historickým sociologům.

Závěrem pak Kocka a Haupt uvádějí na základě přehledu výsledků dosavadního bádání různé varianty a podoby historické komparativní analýzy. Rozlišují přitom několik okruhů, které jsou spíše různorodým přehledem druhů komparace, kde se charakteristika postupu spojuje s varováním před možnými metodickými omyly. Komparaci globálních a kontinentálních struktur považují za záležitost sociálních věd, zato však historikům doporučují komparaci regionů s obdobnou strukturou, přičemž připouštějí možnost srovnávat regiony s jistým časovým posunem. Zvláštní místo přisuzují kvantifikujícím komparacím, které považují za dobře proveditelné, ale upírají jim (z důvodů ne zcela jasných) schopnost postihnout kauzální souvislosti.

Další historik z okruhu německých sociálních dějin, Hartmuth Kaelble, věnoval historickému srovnání dokonce celou knihu.²³ Zabý-

---

23 H. Kaelble, *Der historische Vergleich. Eine Einführung zum 19. und 20. Jahrhundert*. Frankfurt am M., New York 1999.

vá se zde především třemi základními okruhy otázek: jaké jsou druhy historického srovnání, jaké cíle sleduje a konečně, jak by měla probíhat vlastní komparace.

Druhy komparativních postupů člení do tří alternativních dvojic.

- Prvou je polarita mezi srovnáním strukturovaných (velkých) celků a „specializovaným srovnáním“ dílčích fenoménů, jako například rodina, způsob stolování či počet studentů univerzity.
- Druhá dvojice je polarizována podle geografické odlehlosti, kdy se někdy srovnávají jevy probíhající v blízkém sousedství, jindy jevy probíhající na rozdílných kontinentech.
- Třetí dvojici pak tvoří prostý popis na jedné a určení kauzality na druhé straně, přičemž určení kauzality považuje autor za nejzávažnější výsledek aplikace komparativní metody.

Pro prestižní encyklopedii sociálních věd shrnul H.-G.Haupt pod heslem „Comparative History“ názory německých historiků na základní rozdíly mezi aplikací komparativní metody v sociálních a historických vědách.²⁴ Přidrží se přitom stále ještě tradiční klasifikace historických věd, jak nám ji odkázalo 19. století. V obecné poloze sleduje podle něj komparativní metoda dvojí cíl: na jedné straně je to individualizace historických údajů, na druhé naopak hledání obecných vývojových souvislostí. Zatímco historikové mají dávat přednost prvému z cílů, sociální vědci se orientují na druhý z nich. V obou přístupech však podle Haupta hraje komparativní přístup čtverou roli, resp. plní čtyři funkce:

1. ve funkci heuristické pomáhá komparativní metoda cestou analogie, resp. extrapolace najít, resp. upřesnit jevy a vztahy, které byly dosud nepovšimnuty nebo k nim chyběly prameny,

2. kontrastivní funkce se uplatňuje především při srovnání dvou rozdílně se vyvíjejících celků a umožňuje určení faktorů, které ovlivnily tyto vývojové rozdíly,

3. analytická funkce komparativní metody umožňuje upřesnění, resp. ověření hypoteticky konstruovaných kauzálních souvislostí: jestliže se předpokládá, že jev A je v jisté společnosti (regionu) nutnou příčinou jevu B, pak se zjišťuje, zda v jiných společnostech neexistuje B, aniž by mu předcházelo A, či zda naopak neznáme situace, kde nastala situace A, aniž by vedla k situaci B,

4. komparace může mít „distancující efekt“ zejména tam, kde se srovnáním ověřují zaběhaná schémata národních historiografií.

---

24 H.-G. Haupt, heslo Comparative History, in: *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*. Amsterdam 2001, s. 2397nn.

Úvahy německých historiků jsou symptomatické pro současný postoj historické vědy: zřetelně signalizují obezřetný přístup, který historikové dodnes zaujímají k aplikaci komparativní metody všude tam, kde se jedná o naraci a o mikoanalýzu. Skepticky se stavějí k možnosti zobecňujících soudů a možnosti zvolit pro komparaci větší počet objektů.

1.3. Jak na komparaci: rozprava o metodě

| 29

**Srovnávací metoda je jedinou metodou,
která vyhovuje sociologii.**

— ÉMILE DURKHEIM

Uvedl jsem zde ukázky pozitivních i skeptických postojů k aplikaci komparativních přístupů, které v německé historické vědě vyrůstají především z toho, že ve vědomí většiny historiků přežívá tradiční cechovní představa o historickém bádání jako archivním výzkumu, resp. studiu tištěných pramenů, jehož cílem je získávat touto cestou stále nové informace. Zobecňovat získané poznatky a uvádět je do širších souvislostí dodnes považují mnozí historikové za operaci pro historika nevhodnou a doporučují ponechat zobecňování a komparaci širších souvislostí sociálním vědám. S tímto postojem nesouhlasím, poněvadž konzervuje uměle vytvořenou zeď mezi obory, i když sledují společný cíl: přispět k hlubšímu a přesnějšímu poznání a pochopení minulosti, k čemuž patří také hledání příčinných souvislostí.

K tomuto „revizionistickému“ pohledu jsem dospěl již v šedesátých letech, kdy jsem se – také pod vlivem marxismu – rozhodl, že v historickém zkoumání se budu snažit překonat tradiční hranice mezi obory, protože objektem poznání a výzkumu má být složitá struktura společnosti jako celku. Proto jsem za přínos k poznání minulosti nepovažoval jen dílčí archivní informace, ale také, ba především poznání souvislostí, výklad dlouhodobých procesů a strukturálních proměn. Právě kombinace metod jednotlivých sociálních věd je při studiu historických procesů nutným předpokladem pokroku vědeckého poznání. Proto také jsem se domníval, že pravidla kom-

parativní metody, s nimiž pracují společenské vědy, mohou být úspěšně aplikována také v historickém poznání. Historie totiž potřebuje zobecňovat a interpretovat dílčí poznatky a naopak historický přístup může obohatit, resp. korigovat „mimočasovost“ společenských věd.²⁵

Zásady komparativní metody, z nichž vycházím, jsem v průběhu řady desetiletí upřesnil a modifikoval s přihlédnutím k tomu, jak aplikaci komparativní metody prohloubili a upřesnili soudobí historikové i sociální vědci. Mnohé náhledy, zejména na cíl komparativní metody, jsem od nich převzal.

30 | Následující stránky tedy nehodlají analyzovat filosofické aspekty komparace ani rozvíjet teorii historického poznání. Jde o shrnutí a systematické uspořádání nosných a osvědčených metodických principů a pracovních postupů, tedy o jakýsi „návod k použití“ komparativní metody v badatelské praxi. V dalším výkladu dávám přednost srozumitelnosti a přesvědčivosti před originalitou a filosofickou reflexí.

Dříve než začneme aplikovat komparativní metodu, musíme si ujasnit a pokud možno přesně **formulovat problém**, který má být analyzován, k jehož objasnění či řešení chceme přispět. To je ovšem princip platný pro jakýkoli typ bádání, i když byl v posledních desetiletích pozapomenut a zastíněn tematickou pestrostí mikrohistorických bádání. Uvedl jsem již, že mikrohistorický přístup má své limity právě tak jako pohled makrohistorický, kterému v této knize, stejně jako ve většině prací z předchozího období, dávám přednost.

Komparativní metoda zahrnuje celý soubor pracovních postupů a procedur, které mají svoji logiku a souslednost. Je třeba si ujasnit, **jaký cíl** komparativním přístupem sledujeme, a co nejpřesněji určit, **definovat, co je předmětem** komparace. Dále pak je třeba zařadit srovnávané procesy, resp. struktury do **vzájemného vztahu na časové ose**. Teprve pak můžeme určit **kritéria** (ukazatele), podle kterých budeme srovnávat.

1. Definice objektu. Poté co jsme formulovali problém, k jehož řešení hodláme přispět, je třeba definovat, co bude srovnáváno, a naše definice by měla mít rovinu konkrétní a obecnou. Objekty komparace mohou přitom mít velmi rozdílnou povahu. Například srovnání kulturního vývoje západní a východní Evropy má již předem určenu rovinu obecnou, onen rámeček, v němž a pro něž se srovnává: tím je Evropa. V rovině konkrétního pak stojíme před úkolem určit hranici mezi oběma makroregiony, přičemž bereme v úvahu transatlantické

---

25 M. Hroch, *Comparative Studies in Modern European History*. Aldershot 2007, předmluva.

vazby evropského Západu i asijské přesahy Východu. Naproti tomu při srovnání fenoménu, jako je revoluce, budeme nejednou stát před problémem, zda konkrétní události, které mají být srovnávány, plně patří do rámce obecné definice jevu, v jehož rámci se srovnává – tedy revoluce. Pro definici obecného rámce přitom není rozhodující, jak současníci daný jev označovali, tedy zda například aktéři revoluce svoji snahu sami za revoluci považovali.

Obecně platí, že komparace je tím složitější (a spolehlivost jejích výsledků tím spornější), čím obecnější, resp. abstraktnější je rámec komparace a čím obtížnější je jeho jednoznačná definice. Poměrně snadné jsou komparace, které kvantifikují nebo volí své objekty v nižší rovině abstrakce, jako je například komparace činnosti pěveckých a literárních společností, komparace ohlasu Velké francouzské revoluce v Evropě či procesů likvidace feudální závislosti rolníků v různých regionech.

Při úvaze o tom, co je objektem komparace, je třeba rozlišit, zda hodláme srovnávat procesy či jednotlivé jevy, struktury. V případě procesů je třeba brát v úvahu, že objekt komparace se v průběhu času proměňoval: čím delší časový úsek zvolíme, tím větší proměnnost. Navíc by měl být zvolen alespoň přibližně stejně dlouhý výsek u každého ze srovnávaných procesů. U hospodářských procesů je takové vyměření poměrně jednoduché, u politických mnohem obtížnější. Požadavek obdobně dlouhého trvání v čase nelze ovšem zaměňovat s požadavkem synchronnosti: ta rozhodně není, jak ještě uvidíme, podmínkou úspěšné komparace.

Specifickým problémem je srovnání osobností, kdy jde o komparaci jakoby stabilních „jednotlivin“ v situaci, kdy víme, že každý lidský život má povahu jedinečně komponovaného procesu. Rozhodně však nelze považovat za přijatelné (bohužel časté) případy, kdy se za komparaci vydává prosté paralelní převyprávění dvou životopisů. Totéž platí o „komparaci“ dějin dvou zemí, pokud se omezí na pouhé vyprávění dvou paralelních příběhů. Je to většinou výraz metodické bezradnosti, která plyne z toho, že historici se chtějí nést na vlně módního termínu „komparace“, ale neodvážejí se srovnávat napříč časem a opustit svoji oblíbenou metodu vyprávění.

2. Určení cíle. Jednou z charakteristik, jimiž se odlišuje prosté srovnání od metodicky zakotvené komparace, je stanovení, co bude jejím cílem. Pouštět se do komparace, aniž si ujasníme, na co vlastně chceme odpovědět, resp. co chceme objasnit – to patří k diletantským chybám, s nimiž se setkáváme až příliš často. Potřeba jasného stanovení cíle vyplývá především z toho, že komparativní metoda může

sledovat cíle velmi rozdílné. Jde tedy o to, zvolit postup vycházející z formulace problému a směřující k základnímu zvolenému cíli, přičemž netřeba a priori vylučovat, že za jistých okolností bude tento postup zahrnovat také další cíle komparace.

Elementárním, nejjednodušším cílem je samozřejmě určení shod a rozdílů mezi objekty komparace. Pracujeme-li s větším počtem srovnávaných objektů, otvírá takové hledání shod a rozdílů dveře k dalšímu cíli – k typologii. Jestliže soustředíme komparativní postup na jeden objekt a snažíme se stanovit jeho specifické rysy ve srovnání s dalšími jevy téže kategorie, jedná se o komparaci individualizující („asymetrickou“). Můžeme naopak usilovat o to, abychom komparaci přispěli k objasnění geneze jistého jevu či procesu, resp. k doplnění chybějících údajů o analogické vývojové řadě. Někdy přitom usilujeme o ověření hypotéz tím, že si rozšíříme faktografické znalosti. Aplikace komparativní metody může tedy sledovat několikery cíl:

a) Stanovení **shod a rozdílů**, onen nejstarší cíl, který si komparativní přístupy kladly odedávna, zůstává dodnes pravděpodobně nejčastějším. Je běžně užíván pro srovnání dvou objektů, dvou procesů a očekává se od něj, že přispěje nejen k poznání toho, čím se oba objekty liší, ale také toho, v čem se shodují. Tento cíl sám o sobě by nesliboval jiné než banální konstatování, kdybychom si nepoložili také otázku, do jaké míry je shoda mezi studovanými jevy pouhým projevem jejich příslušnosti k téže obecné kategorii, či do jaké míry je výsledkem vzájemného ovlivnění, závislosti, resp. transferu. Hledání shod a rozdílů mezi procesy může být cenným (a často nezbytným) východiskem pro badatele, který jich hodlá využít pro zjišťování dalších hlubších souvislostí v rámci dané kategorie jevů.

Zjišťování rozdílů a shod není jen nejjednodušším cílem aplikace komparativní metody, ale otvírá zároveň další možnosti jejího uplatnění. Je možným a často dokonce nutným východiskem při sledování dalších, složitějších a náročnějších cílů komparace, jako je typologie či určování osobitosti jednoho fenoménu.

b) Hledání jedinečných rysů jednoho jevu či procesu, tedy jeho **individualizace**, se pochopitelně opírá o zjišťování shod a rozdílů mezi tímto procesem a jinými, obdobnými procesy. Můžeme se ptát například po specifice toho či onoho národního vývoje: v NSR proběhla před více než dvaceti lety bouřlivá diskuse o tzv. německé zvláštní cestě (Sonderweg), která hledala odpověď na otázku, co v německé historii bylo tak specifické, že to umožnilo vítězství nacismu. Individualizaci můžeme označit také komparativní určování specifické charakteristiky historických osobností. Na rozdíl od hledání shod a rozdílů, kdy pracujeme se zhruba vyrovnaným objemem poznatků o srovnávaných

objektech komparace, vycházíme v případě této „asymetrické komparace“ z toho, že k zevrubně ověřeným poznatkům o „ústředním“ jevu či procesu hledáme obdoby či rozdíly ve vývoji jiných procesů především na základě sekundární literatury. Snažíme se tedy určit, zda a v jaké míře jsou charakteristické rysy či spíše kauzální vztahy procesu, který individualizujeme, zjistitelné také v jiných procesech patřících do téže kategorie. Tím si zároveň ověřujeme, do jaké míry můžeme zobecnit zjištěné dílčí kauzálních souvislosti a otevíráme si tak možnost vydat se na cestu k dalšímu, náročnějšimu cíli komparace – k hledání obecných kauzálních souvislostí.

c) **Typologie** je opakem individualizace. Jak již bylo řečeno, může ji vytvářet, máme-li k dispozici více než tři, ale nejraději více než čtyři objekty komparace. Typologie je, jak již bylo výše naznačeno, logickým vyústěním hledání shod a rozdílů v případě, že si volíme větší počet objektů komparace. Přitom ovšem nestačí zůstat u onoho výše zmíněného zjištění, že objekty C a D mají navzájem více společného než objekty A a B. Budeme-li tytéž objekty komparace analyzovat z hlediska jiných kritérií, může se stát, že si naopak budou objekty A a D blíže než objekty B a C. Jinak řečeno, pro určení typologie záleží na tom, které kritérium, které znaky zvolíme při srovnání shod a rozdílů. Každou typologii pak je třeba určovat na základě stejného znaku, resp. souboru znaků. Kdybychom totiž při analýze téhož souboru objektů použili jiného souboru znaků, dostali bychom odlišnou typologii. Přitom obě typologie mohou mít svoji platnost a výpovědní hodnotu. Tuto zásadu jednotného kritéria komparace je třeba dodržovat, zejména pokoušíme-li se o typologii většího počtu objektů komparace.

d) Další cíl může komparativní metoda sledovat ve **vytváření syntézy**, kterou zde chápeme jako souhrnnou a vyváženou konstrukci vývoje velkého územního celku, jehož jednotlivé regiony se nevyvíjely rovnoměrně a na němž se setkáváme také s variabilitou lidských aktivit i společenských vztahů. Takovým celkem může být právě tak území národa, makroregion jako státní celek či kontinent. Změny probíhaly na území rozsáhlých celků různým tempem a také v rozdílné modifikaci. Právě aplikací komparativní metody je možno z nerovnoměrné pestrosti změn vytvořit souhrnný obraz toho, co je jim společné – syntézu. Obdobně založena je také aplikace komparativní metody na hledání základních mezníků v proudu historických proměn – tedy periodizace historického vývoje.

e) **Výkladová komparace** si klade za cíl vysvětlit shody a rozdíly, objasnit souvislosti a příčinné vztahy, tedy přejít od popisné komparace ke komparaci interpretující. Východiskem pro osvětlování příčinných souvislostí je přesvědčení, že to, čemu říkáme historický